

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНОГО УСИНОВЛЕННЯ

Кушніренко Ю. М.

Тімуш І.С.

Питання історії виникнення та становлення інституту міжнародного усиновлення має важливе теоретичне й практичне значення. Насамперед тому, що дозволяє зрозуміти правову природу й походження цього явища, визначити його місце в системі міжнародного права. Усиновлення як соціально-правове явище має давні традиції, хоча шляхи становлення його як інституту права є неоднозначними й залежать від рівня розвитку суспільства, національних особливостей і пануючих у суспільстві правових відносин. Аналіз розвитку цього інституту сімейного права протягом різних історичних періодів дозволяє глибше й повніше зрозуміти умови формування повсякденної сімейної та правової свідомості українського населення, зробити висновки з метою врахування позитивних надбань, недоліків і прорахунків його розвитку як на сучасному етапі, так і в майбутньому. В умовах орієнтації України на входження до ЄС потрібно, щоб сучасне українське законодавство у сфері усиновлення стояло на боці, насамперед, інтересів дітей, а вже потім - усиновлювачів, а механізм захисту прав дитини в національному усиновленні відповідав європейським стандартам.

Метою статті є здійснення аналізу розвитку інституту міжнародного усиновлення, що дозволить виявити проблеми й недоліки зазначеного інституту, а також допоможе віднайти ефективні методи та способи подолання цих суперечностей, адже не врахувавши історичного досвіду формування такого інституту, неможливо впровадити ефективні форми послідовного реформування відносин міжнародного усиновлення.

Проблеми становлення та розвитку, правової природи інституту усиновлення, також і міжнародного, були й залишаються предметом досліджень багатьох українських і російських учених-правознавців, серед яких В. Барсукова, В. Гопанчук, О. Грабовська, Ю. Деркаченко, О. Драгневич, О. Дюжев, Н. Єршов, І. Жилінкова, Л. Зілковська, С. Індиченко, І. Ковальчук, Л. Короткова, О. Нечаєва, О. Пергамент, О. Пунда, З. Ромовська, Я. Шевченко, С. Фурса та ін.

Під час з'ясування юридичної сутності міжнародного усиновлення, насамперед слід зазначити, що це явище виникає внаслідок як внутрішніх, так і міжнародних чинників. З відомих пам'яток законодавства, що діяли ще в Стародавньому Римі, племенах Африки, Океанії, Греції, з'ясувалося, що вже тоді практика усиновлення існувала. Так, наприклад, перші відомості про усиновлення відомі із Законів Хаммурапі, відповідно до яких усиновлену дитину не можна було повернути, як і не можна опротестувати процес усиновлення в судовому порядку в тому разі, коли дитина певний час виховувалась у сім'ї усиновлювачів.

Аналіз російського законодавства з 1839 року, яке діяло й на території України, свідчить про те, що в Росії іноземцям було надано право усиновляти дітей за умови, що усиновлені будуть виховуватись у греко-російському віросповіданні; «іноземні піддані могли усиновляти осіб, окрім підкинутих і тих, які не пам'ятають спорідненості». Однак це стосувалося лише усиновлення російського громадянина іноземцями. Тільки через півстоліття, а саме в 1891 році, усиновлення іноземного підданого стало

можливим з ухваленням Закону «Про дітей усиновлених і узаконених». Так, Сенатом було надано таке роз'яснення: «Унаслідок того, що на іноземців, які знаходяться в Росії, розповсюджується дія російських законів, то цілком застосовні і статті Закону від 12 березня 1891 р., що стосуються усиновлення», а тому усиновлення іноземного підданого допускалося. У випадках, коли не було можливим установити громадянство дитини з числа примусово переміщених осіб, її усиновляли не як іноземця або апатрида, а як громадянина своєї країни» [1, 116].

Також в російському законодавстві містились положення про те, що заборонялось всиновлювати дітей особам, які за своїм службовим становищем не можуть бути одружені (стаття 145 Зводу законів Російської імперії) [2, 11]. Крім того, у законодавстві містились положення, згідно з якими усиновлення чужих дітей не допускалося, якщо в особи-усиновлювача були власні законні чи узаконені діти. Цим самим держава забезпечувала сімейну приватну власність, права законних спадкоємців. Аналогічне завдання виконувала ст. 150 Зводу законів Російської імперії, згідно з якою для усиновлення одним із подружжя вимагалась згода другого з подружжя. Метою іншої умови, також обов'язкової, було наближення стосунків, що виникають в результаті усиновлення до кровноспоріднених. Тобто усиновлювачу повинно бути не менше 30-ти років, і він повинен бути старшим від усиновлюваного хоча б на 18 років. Цікавим також було положенням про те, що усиновлення особами християнської віри нехристиянами забороняється.

Характерною особливістю Російської імперії було виконання принципу відповідності, яке підпорядковувалось закону «Про стани». Іншими словами, порядок усиновлення знаходився в прямій залежності від станової приналежності (дворянство, духовенство, міщани та селяни). Так, наприклад, усиновлення міщанином здійснювалось шляхом приписки усиновлюваного в міщани й здійснювалось Казенною палатою. Сільські жителі ж повинні були приписати дитину в посімейні списки, що велися волосним урядом. Згідно зі ст. 157 Зводу законів громадянських приписки здійснювалась з відома суспільних організацій, але їх згоди на усиновлення не вимагалось. Тобто усиновлення міщанами й селянами здійснювалось в позасудовому порядку. Для дворян порядок відзначався певною складністю та поетапністю. Спочатку акт про усиновлення затверджувався в нотаріуса, і лише після цього питання розглядалось районним судом за місцем проживання усиновлювача або усиновлюваного. Варто зазначити, що законодавство не містило вимоги щодо наявності спеціального дозволу на усиновлення в іноземців-усиновлювачів. Правові наслідки такого усиновлення для іноземців були такі ж, як і для усиновлювачів з російським громадянством. Головне полягало в тому, що з усиновленням дитина приймалася в сім'ю, а не в рід. Важливим був і той факт, що усиновлення іноземцем російського громадянина не змінювало громадянства усиновлюваного [3, 65].

Другий етап поширення міжнародного усиновлення припадає на період закінчення війн у Північній Кореї, Греції, Японії, коли тисячі дітей стали сиротами, зокрема на територіях, де відбулися воєнні дії. Тому багато

військовослужбовців з держав-учасниць Корейської війни бажали усиновити корейських дітей-сиріт як свідчення спокутування своєї провини. У зв'язку з цим почала активно розвиватися посередницька діяльність з усиновлення корейських дітей громадянами інших держав. Протягом цього періоду були створені перші у світі спеціалізовані агентства з організації усиновлення дітей-іноземців. Більшість з них, наприклад, популярне «Holt International children's Services», існують і нині, розширивши сферу своєї діяльності на багато країн світу.

Учені констатували, що значна кількість сімей, зокрема із США, після 1946 року усиновила дітей іншої раси й культури. Майже кожен третій з 15 тис. усиновлених за 1953-1962 роки й 65 % від 32 тис. дітей-іноземців, усиновлених громадянами США в період з 1966 по 1976 роки, прибули з Азії, передусім із Кореї. В.І. Вейн у своїх дослідженнях зазначав, що уряди багатьох іноземних держав у той час провадили широкомасштабну кампанію, спрямовану на переконання громадян своїх держав щодо надання допомоги дітям-сиротам шляхом приймання їх у сім'ю. Про результати, отримані в ході проведення такої компанії, свідчать дані Міжнародної Ради Архівів, що в період з 1946 по 1953 роки американськими громадянами було усиновлено 5814 дітей-сиріт, громадян іноземних держав, що брали участь у війнах з Грецією, Німеччиною, Японією.

Отже, концепція міжнародного усиновлення з'явилася внаслідок двох світових воєн, коли вони залишили після себе значну кількість осиротілих дітей, яким потрібні були сім'ї. Вимушена або насильницька міграція як під час війни, так і відразу ж після її закінчення в Європі та інших регіонах світу, охоплених війною, призвела до інтернаціоналізації усиновлення. О. Дюжева наголошує, що жодна держава в той час не мала спеціального законодавства, яке б регулювало усиновлення з «іноземним елементом». Там, де це було можливим, при усиновленні дитини-іноземця застосовувалися правила, установлені для внутрішнього усиновлення [4, 40-48]. Як зазначає Ю. Деркаченко, майже всі факти міжнародного усиновлення могли призводити до порушень прав та інтересів усиновленої дитини. Як наслідок, багатьма державами були прийняті норми про усиновлення, що забезпечували захист прав та інтересів дітей, які будуть усиновлені, і усиновителів [1, 118].

Третій етап розвитку усиновлення дітей-іноземців розпочався в середині 60-х років ХХ століття. У цей період спеціалізовані агентства з усиновлення почали займатися країнами, які звільнилися від колоніальної залежності. Ці держави відрізнялися між собою за мовою, культурою, традиціями, проте всім їм були властиві такі загальні риси, як висока народжуваність і дуже низький рівень життя. Одними з перших країн, які здійснювали усиновлення дітей з Кореї, Індії, країн Африки та Латинської Америки, були Італія, Сполучені Штати Америки, Швеція, Канада, Нідерланди. Італійський науковець А.С. Моро в дослідженні практики міжнародного усиновлення зазначав, що з 1960 року в цих країнах зросло розуміння причин, які призвели до відмови від дітей у найбільш багатостраждальних країнах світу, залучених у військові конфлікти. Він уважав, що в громадян Італії, США, Швеції, Канади посилювалась увага до дітей, позбавлених адекватних родинних умов, здатних гарантувати їм повний і гармонійний розвиток [5, 62].

У цей же період сім'ї бажали усиновляти дітей через безплідність, релігійний культ або альтруїстичні тенден-

ції, бажання збільшити свою родину. Так, приблизно 5,3 мільйонів сімейних пар тільки в США страждали безплідністю. Чоловіки й жінки одружувалися пізніше, знижувався коефіцієнт народжуваності в звичайних сім'ях, які вже мали дітей. У середині 70-х років до країн, зацікавлених у міждержавному усиновленні, стали застосовуватися поняття «держава, що приймає» і «держава, що відправляє». Ці поняття застосовують і нині в різних міжнародних документах. Приналежність країни до тієї або іншої групи передусім залежала від рівня її економічного розвитку [1, 118]. Отже, у післявоєнні роки міжнародне усиновлення найбільш активно здійснювалося в США. До того ж усиновлення здійснювалися переважно на прикладі корейського законодавства у всьому світі, у тому числі й в Україні. Відповідно до Спеціального акта про усиновлення (1976 р.) усиновлення корейських дітей іноземними громадянами відбувалося в судах за місцем проживання дитини. Підбором як дітей, так і усиновлювачів мали право займатися тільки корейські агентства, що отримали ліцензії (порядок ліцензування був затверджений указом президента), тоді як контроль, нагляд, методичне керівництво й визначення державної політики щодо міжнародних усиновлень здійснювало Міністерство охорони здоров'я і соціального захисту Кореї. Для України (за часів СРСР) випадки усиновлення українських дітей іноземними громадянами були нечисленними. Як правило, з проханням про усиновлення зверталися іноземні дипломати, що працювали в СРСР, журналісти, що не мали дітей [2, 74].

Пізніше в багатьох країнах світу виникає потреба у створенні гарантій забезпечення прав дитини в процесі міжнародного усиновлення та посиленні контролю над його здійсненням. Держави прагнуть до уніфікації законодавства щодо міжнародного усиновлення - з'являються такі універсальні норми, як Декларація прав дитини від 20.11.1959, Конвенція про компетенцію, про застосовне право й про визнання рішень щодо усиновлення від 15.11.1965, Європейська конвенція про усиновлення дітей від 24.04.1967, Декларація про соціальні й правові принципи, що стосуються захисту та благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання і їх усиновлення на національному й міжнародному рівнях від 03.12.1986, Конвенція ООН «Про права дитини», Конвенція «Про захист неповнолітніх і співпраця з питань міжнародного усиновлення» (ухвалена в Гаазі 29.05.1993). У 1996 році на 27 Всесвітньому Конгресі ICSW (Шведського національного комітету) у Гонконзі були прийняті Директиви для практики національного та міжнародного усиновлення й піклування в приймальній родині [1, 119-120].

Для подальшого розвитку цього інституту значна кількість держав установила уніфіковані міжнародні норми щодо правового регулювання інституту міжнародного усиновлення.

Отже, усиновлення як соціально-правове явище має давні традиції, хоча шляхи становлення його як інституту права є неоднозначними й залежать від рівня розвитку суспільства, національних особливостей і пануючих у суспільстві правових відносин; перші спроби врегулювати відносини з питань міжнародного усиновлення були здійснені за часів Російської імперії ще на початку ХІХ століття; на міжнародний рівень питання усиновлення масштабно були винесені в кінці ХХ століття; правові питання здійснення міжнародного усиновлення вимагають оптимізації сучасного законодавства в зазначеній сфері

суспільних відносин.

Разом з тим, інститут міжнародного усиновлення вимагає подальших комплексних досліджень, що, з одного боку, дозволить оглянути практику міжнародного усиновлення, а з іншого - створити рекомендації в контексті того, як це відбувається на нинішньому етапі.

Література

1. Деркаченко Ю.В. Розвиток інституту міжнародного усиновлення в системі міжнародного права / Ю.В. Деркаченко // Форум права. - 2008. - № 3. - С. 116-120.

2. Городецька І.К. Міжнародний захист прав та інтересів дітей / І.К. Городецька - М.: Міжнародні відносини, 1973. - 174 с.

3. Нечаєва А.О. Усыновление детей иностранцами в Российской империи / А.О. Нечаева // Российская юстиция. - М., 2002. - № 10. - С. 63-66 с.

4. Дюжева О.А. Проблемы законодательства о меж-

дународном усыновлении / О.А. Дюжева // Государство и право. - 1995. - № 6. - С. 40-48.

5. Ермаков А.В. Защита прав детей, усыновленных иностранными гражданами: организационно-правовой аспект / А.В. Ермаков // Российский следователь. - 2006. - № 7. - С. 60-63.

Кушніренко Ю.М.

*здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ України,
помічник голови Подільського районного суду
м. Києва*

Тімуш І.С.

*доктор юридичних наук, доцент
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ,
Надійшла до редакції: 29. 12. 2012*

УДК 347.634

ЧИННЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ І ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

Лапчевська О.Ф.

При сприятливій для дитини зміні обстановки в сім'ї, зміні поведінки батьків та їхнього ставлення до дитини, батьківські права можуть бути поновлені в судовому порядку (ст. 169 СК). У законодавстві інших країн, зокрема у Франції, також передбачається можливість поновлення батьківських прав. Згідно зі статтею 381 ЦК Франції батько й мати, позбавлені батьківської влади, можуть добитися від суду більшої інстанції повного чи часткового поновлення прав у зв'язку з виявленими обставинами. За російським законодавством, саме наявність трьох складових (зміна обстановки, зміна поведінки батьків, відповідне судове рішення) може бути підставою для поновлення в батьківських правах, у протилежному випадку не може бути позитивно вирішеним питання про таке поновлення [1, 14].

Однак практика показує, що справ про поновлення в батьківських правах дуже мало, а це означає, що виправлення батьків, які припускалися неправомірної поведінки щодо власних дітей - явище доволі нечасте. На нашу думку, це зумовлено відсутністю в державі системи реабілітації, спрямованої на відновлення сім'ї. За наявності в державі можливості працювати з батьками, позбавленими батьківських прав, щодо їх соціальної переорієнтації, позови про поновлення в батьківських правах були би більш численними.

Правові питання щодо позбавлення батьківських прав, а також про умови їх поновлення були предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі сімейного права. Серед них слід назвати: В.Ф. Маслова, О.А. Пушкіна, Я.М. Шевченко, С.П. Індиченко, Л.П. Короткову, В.С. Гопанчука, Л.А. Савченко, В.П. Мироненко, М.В. Логвінову, О.І. Пергамент, О.М. Нечаєву, Н.М. Єршову, Д.М. Чечота, В.П. Шахматова, К.В. Тихоніну, Н.П. Мардахаєву та ін.

Метою поданої наукової розвідки є аналіз чинного сімейного законодавства, яке регламентує порядок і умови поновлення батьків, позбавлених батьківських прав, в їхньому батьківському статусі й вироблення пропозицій щодо його удосконалення.

Позбавлення батьківських прав строком не обмежено. Проте це не означає, що воно не носить зворотнього характеру. Як відзначає О.М. Нечаєва, навряд чи є сенс

перетворювати таку міру відповідальності в позитивну, тим більше, що вона торкається складної сфери відносин, де не виключені зміни до кращого [2, 71-72]. Тут слід погодитись також із К.В. Тихоніною, яка підкреслювала, що спеціфіка позбавлення батьківських прав як сімейно-правової санкції полягає в тому, що вона не носить незворотнього характеру, оскільки допускається поновлення батьківських прав на відміну від ряду інших сімейно-правових санкцій, коли втрата особою суб'єктивного права тягне за собою неможливість його поновлення в майбутньому [3, 131]. Необхідно також зазначити, що можливість поновлення батьків у батьківських правах відстоюється практично на всіх етапах розвитку науки сімейного права. Таку позицію займала й наука радянського сімейного права. В.Ф. Маслов і О.А. Пушкін наголошували, що радянське сімейне законодавство розглядає позбавлення батьківських прав як міру впливу на батьків, і коли ця міра досягає бажаної мети, вони можуть бути поновлені у своїх правах [4, 141]. Досліджуючи питання щодо наслідків позбавлення батьківських прав і можливості їх поновлення, Д.М. Чечот писав: "Закон передбачив можливість позбавлення батьківських прав, але закон не може "скасувати" або "визнати недійсними" людські почуття, і тому існує можливість відновлення батьківських прав" [5, 156].

Відповідно до статті 169 СК України поновлення в батьківських правах можливе, якщо батьки (один з них), які позбавлені батьківських прав, змінили свою поведінку та змінилися обставини, що потягли за собою застосування позбавлення батьківських прав. Разом з тим, законодавцем не передбачено, яким чином можливо з'ясувати такі зміни в поведінці батьків та їх ставлення до дитини. Статтею 168 СК передбачено, що мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Крім того, статтями 14-15 Закону України "Про охорону дитинства" також передбачено можливість спілкування батьків з дитиною, якщо судом визнано, що таке спілкування не перешкоджатиме нормальному вихованню дитини [6]. При позитивному результаті таких зустрічей, такого спілкування можливо ставити питання про поновлення в батьківських правах і повернення дитини батькам. Тому питання про спілкуван-